

Stavangeren

Nr 3 - August 1999

ISSN 0806-184 x

TORGRIM TITLESTAD

Førsteamanuensis, dr. philos. Høgskolen i Stavanger

Stavangers grunnleggelse - knyttet til Erling Skjalgssons tid?

Innspill til ny diskusjon og forskning...

STAVANGEREN ER MEDLEMSBLAD FOR BYHISTORISK FORENING STAVANGER. REDAKSJON: JAN GJERDE, KÅRE MOSSIGE, KIRSTI LÆRDAL OG BJØRN K. AARRE. MEDLEMSKAP TEGNES VED INNBETALING AV KR 150,- TIL KONTO 3201 25 37 300

Byhistorisk Forening Stavanger
har de siste fem årene markert «Syftesok» den 2. juli
som en uoffisiell bydag for Stavanger. Vi har benyttet
minnedagen over Stavangers skytshelgen St. Svithun
til arrangementer som fokuserer på
Stavangers aller eldste historie.

I år fant markeringen sted i Auditoriet i Ams, hvor
førsteamanuensis, dr. philos Torgrim Titlestad ved
Høgskolen i Stavanger holdt et foredrag over temaet
«Når kan Stavanger feire 1000-års jubileum?»

Arrangementet ble støttet økonomisk av Stavanger
kommune - og dette har gjort det mulig for forenin-
gen også å publisere det materiale som lå til grunn
for Titlestads foredrag. På denne måten ønsker vi å
leve opp til vår målsetting om å formidle byhistorien
til en videre krets.

Vi ønsker også at det kan bli satt et kritisk søkelys på
den svake fokus det har vært de siste 25 år for å
avdekke ny kunnskap om Stavangers opprinnelse.

Kan bergenseren Titlestad provosere det
institusjonelle Stavanger til fornyet interesse for byens
opprinnelse og røtter?

Vi takker Torgim Titlestad og Stavanger kommune
for engasjement og bidrag. Også takk til Lars Vaage
som er foreningens prosjektleder for markeringen av
bydagen 2. juli.

Stavanger 15. august 1999

Jan Gjerde
leder

TORGRIM TITLESTAD

Førsteamanuensis, dr. philos. Høgskolen i Stavanger

Stavangers grunnleggelse - knyttet til Erling Skjalgssons tid?

Innspill til ny diskusjon og forskning...

Stavanger 1999

«Det ville være underlig om ikke en av Norges første reelle byktmer ble skapt ved nåværende Stavanger. Det var en region som rundt år 1000 hadde vært en del av det mest sentrale norske "geopolitiske" området i Nordsjøbassenget siden år 200 etter Kristus. Rundt år 1000 var det den delen av Norge som stod i tette kontakt med Europa for øvrig.»

Innledning om tidligere synspunkter på bydannelsen i Stavanger

Historikeren Knut Helle, professor ved Universitetet i Bergen, var den første til å gi en grundig vitenskapelig analyse av Stavangers tidlige historie. Han uttrykte seg om byens røtter og eldste historie i jubileumsboken fra 1975: *Stavanger fra våg til by*. Helle viser i dette verket til at Stavangerområdet har vært folkesatt i minst 5000 år. Den 12. juli 1999 meldte *StavangerAftenblad* om 9000 år gamle arkeologfunn på Hundvåg. Olle Hemdorff fra Arkeologisk museum i Stavanger fortalte at de første fangstfolkene slo seg ned på Austbø på Hundvåg allerede den gang isen fortsatt dekket det meste av innlandet. Siden denne fjerne fortid har det bodd mennesker i Stavangerregionen uten avbrudd fram til i dag.

Fornfunnene Knut Helle berettet om i 1975, skriver seg fra området omkring den eldste byen.¹ Men Stavanger ble, ifølge Helle, neppe "oppfattet som noen virkelig by" før etter at bispesetet var reist på 1100-tallet: "I vesentlig grad må det ha vært bispesetet som skapte byen".² Ifølge antagelsene hans hadde Stavanger likevel grunnlag for sentrumsdannelse tidligere enn 1100-tallet. Helle bygger i denne sammenhengen på publikasjoner av tidligere forskere, som kirkehistorikeren Oluf Kolsrud (1885-1945). Kolsrud hevdet i Stavangers jubileumsbok fra 1925 at stedet fra gammel tid "uten tvil" hadde vært søkt som en trygg havn for skip som "ferdedes rundt Jærens værharde kyst".³

Helle gir verdifulle opplysninger som peker i denne retningen. Han nevner at geografien og naturen (kommunikasjonsmessige forhold) gjorde at Stavanger var et naturlig sentrum for hele Rogalandsområdet.⁴ Han skriver også at det er lett nok å se at Stavanger gjennom beliggenhet og topografi hadde forutsetninger for å bli kommunikasjonssentrum, havne- og omlastningsplass da vikingtidens skipsbyggingsteknikk for alvor hadde åpnet for regelmessig kystferdsel i Norge og for direkte forbindelse mellom Rogaland og kystene av det kontinentale Nord-Europa, De britiske øyene og lenger nord i Vesterhavet.⁵ Her lå de siste lune, skjermede og sentrale havnene før man la leia rundt norskekysten eller stevnet mot tettsteder rundt Nordsjøbassenget - eller i Irskesjøen. Stavangerregionen var den tids Norges viktigste "springbrett" til Europa – og omvendt: Innfallsporten til den vestlige og nordlige delen av Norge.

I verket om Rogalands historie fra 1987 mener Helle: "Når runekorset over Erling Skjalgsson ble reist i Stavanger etter hans fall i 1028, tyder det på at stedet allerede hadde spesiell betydning".⁶ Helle utelukker ikke at det fantes et tingsted nær det sentrale havneområdet før 1100-tallet.⁷ Helle presiserer at på dette feltet har forskerne hittil bare antagelser å bygge på. Hvis så var tilfelle, hadde Stavanger et eget politisk og juridisk sentrum nær sjøen.

Hvorfor har da byer som Trondheim og Oslo introdusert henholdsvis år 997 og år 1000 som grunnleggelsesår – når det finnes slike faglige innvendinger som Christophersen representerer? Christophersen har i denne sammenhengen indikert at bydefinisjonene har hatt en tendens til å ”tilpasse” seg ulike byers behov for jubileer – i første rekke ”store” byers ”behov” – behov for å markere seg og for å bruke jubileene som kilde til å skaffe oppgang i byens økonomiske aktivitet. Trondheim tjente store penger på byjubileet i 1997. Trondheim fikk profilert byen og næringslivet både for inn- og utland. Noe lignende håper muligens Oslo på til neste år. Ett klart uttalt mål for Oslo er å prøve å få 60% av Norges befolkning til besøke hovedstaden i jubileumsåret.¹⁶ Undertegnede tror imidlertid at denne siste typen forklaring bare er ett av flere momenter: Vi må leve med ulike og rivaliserende bydefinisjoner ut fra ulikt faglig ståsted. Mangelen på forskerenighet om definisjonene åpner for at politikerne kan foreta sine egne valg av kriterier for bydannelse.

I Tano Aschehougs nyutgitte, ”ferske” lærebok for grunnfagsstudenter i historie definerer forfatterne byer slik:

”Det er grunn til å se etter kriterier som skiller byen ut som et område med egne samfunnsmessige funksjoner eller strukturer. Et funksjonelt kriterium er at byen må være en form for sentrum i forhold til omland, i kulturell forstand gjerne i form av kultsted, i økonomisk forstand i form av et knutepunkt for handel og varebytte, oftest knyttet til en viss spesialisering i håndverksvirksomhet og bearbeiding av handelsvarer. Dessuten kan administrative eller rettslige særtrekk bidra til å skille en by fra omlandet. Et strukturelt kriterium er at det i byen må være tett bebyggelse og konsentrert befolkning, i motsetning til landsbygda omkring. For at vi skal kunne snakke om en by, må denne tettbebyggelsen ha et visst permanent preg”.¹⁷

Som en del av denne bydefinisjonen inngår det at verken innbyggertallet eller det bebygde arealet er avgjørende for forståelsen av hva en by er. Med Helles formuleringer fra 1975 - og med Christophersen kritiske holdning til bydefinisjoner i bakhodet - vil undertegnede legge den nettopp siterte definisjonen til grunn for drøftingen av Stavangers alder som by.

Christophersens nytenkning – i stavangersk sammenheng

For undertegnede representerer Christophersens påstander og spørsmål en invitasjon til å se på Stavangers oppkomst med nye øyne – også i forhold til Oslo og Trondheim. Vi kan nok så sikkert si at menneskene et millenium tilbake i tid ikke opplevde et spesielt år som året for ”byens grunnleggelse” og at de kanskje ikke kalte ”byområdet” Stavanger. Det er snarere tale om byfremvekst over lang tid – en prosess som omfattet flere nært tilknyttede områder langs sjøsiden på Nord-Jæren. Det er mulig vi må erstatte ordet by som begrep for det vi mener å se av sentrumsfunk-

sjoner en del steder i Norge omkring år 1000. Eller vi kan benytte begrepet med forbehold. Ordet sentrum er trolig en rimelig ”erstatning” – et første avgjørende trinn mot ”byens” oppkomst.

Under Erling Skjalgsos herredømme på Vestlandet – fra Lindesnes til Stad - spesielt etter Olav Tryggvasons død inntil Olav Haraldssons inntreden i norsk politikk i 1016 – kan vi regne med at Stavanger har fått betydning som et sentrum for Erlings makt. Årsaken til en slik eventuell forsert sentrumsdannelse sprang ikke ut av en original tankegang hos Erling, men ble, i tilfelle, provosert fram av Olav Tryggvason fra ca. 996. Da Olav kom til Norge med engelsk støtte og en slags fredsavtale¹⁸ med kong Ethelred II, hadde han med seg prester og én myntsmid. Olav var den første norske konge som preget mynter. Hvorfor er det viktig å markere denne kjensgjerningen? Jo, for myntpreging innebar to fenomener:

1. Symbol på enkongemakt over et stort territorium.
2. Stimulering av handel gjennom kongelig kontrollerte sentra.

Olav var vel kjent i hele det nordlige Europa, fra Østersjøen til Kanalen, fra Irsesjøen til Nordsjøen. Han var – med historikeren Alexander Bugge – gjennomtrengt av vesterlandsk kultur.¹⁹ Han var sikkert innforstått med at byer, ut fra ovenfornevnte forbehold, var pillarer for et moderne rikskongedømme. Derfor var det viktig for ham først å sikre seg Nidaros – og så bygge flere slike sentre – knyttet sammen gjennom et ensartet myntsystem og religion. Gjennom bl.a. myntsmiden til Olav kan vi ane en flik av at Olav hadde en bevisst statsbyggingsstrategi.²⁰ Men han fikk bare snaue fem år før han ble drept i krig.

I en nylig drøfting av oppkomsten av de eldste norske byene viser historikeren Claus Krag at de faktorene som gjorde små tettsteder til byer, var av ulik art. For Skien var økonomiske grunner sentrale. Slik var det ikke for Oslo. For Oslo var militærstrategiske årsaker den sterkeste byfaktoren, ifølge Krag.²¹ Oslo lå ideelt til som forsvarspunkt for de danske kongene som dominerte Viken på slutten av 900-tallet.

For Stavanger får vi en flerfaktorforklaring for sentrumsdannelsen. Erling hadde, som Vestlandsleder, dvs. leder for Gulatingsområdet, flere elementer av militær, politisk og økonomisk makt som kan ha gitt grunnlag for sentrumsdannelse – spesielt i glansperioden hans – 1000-16. Det er grunn til å fremheve at Olav Tryggvasons fall i år 1000 fikk dramatiske konsekvenser for Erling. Det norske kongedømmet falt bort og Erling havnet på det tapende laget. Ifølge Snorres rimelige beskrivelse tilfalt Vestlandet Eirik jarl som representant for den danske kongemakten. Hvorvidt det har vært ført forhandlinger mellom Eirik jarl og Erling om en maktoverdragelse fra Erling i Stavangerregionen til Eirik i Trøndelag, vet vi intet om. Derimot kan vi lite på sagaen når den forteller at Eirik med våpen i hånd prøvde å underlegge seg Vestlandet og at Erling og kongemakten hans jaget de danskkontrollerte Ladejarlene

ut av Vestlandet. Da Erling lyktes i forsvaret av området sitt, kan vi regne med at eventuelle eiendommer (kongsgårder) som hadde tilhørt Olav, falt i Erlings hender. Erling sto da i spissen for en selvstendig norsk enklave mot den danske kongemakten: I nord frontet han Ladejarlene – i øst og sør: Danene. I denne situasjonen – senest – ville det være usannsynlig at Erling ikke følte seg nødtvunget til å opprette et maktsenter i Stavangerregionen – for å koordinere/administrere området på Vestlandet mot de eksterne fiendene.

Vi merker oss med interesse at Olav Haraldsson aldri våget seg innenfor Tungenes eller inn i vågsområdet i Stavanger. De beretningene som vi har, forteller at han enten av frykt for Erling Skjalgsson for raskt forbi Nord-Jæren, eller at han møtte ham helt ute i leia (Kvitsoy) – eller på trygg avstand fra maktbasen hans (Karmøy/Tunsberg). Dette forholdet er en indikasjon på at Erling i Stavangerregionene har hatt en konsentrasjon av sjømilitære styrker som Olav neppe kunne hamle opp med.

Nytt begrep – ”overregionale ledere”

Stavanger kan, innenfor Gulatingets grenser, under Erlings tid ha vært sentrum for det Christophersen kaller ”et overregionalt utvekslingssystem” med en overregional leder.²² Under Erling strakte Gulatingets autoritet seg fra Lindesnes i sør til Stad i nord. Med benevnelsen overregional mener **undertegnede** at Vestlandet bestod av flere ”regioner”, Rogaland, Hordaland, Sogn m.m. - som Erling var øverste leder for. Denne oppfatningen er en utlegning av Christophersens generelle definisjon av overregionale ledere. Christophersen mener med dette begrepet primært rikssamlere, f.eks. enekonger for Norge. For ham blir oppkomsten av byer altså knyttet til utviklingen av flerfunksjonelle sentra underlagt en sentralkongemakt. Christophersen tillegger byene her en bestemt instrumentell/strategisk funksjon i en gitt politisk situasjon – som baser for kamp om politisk kamp om territorium. I en slik situasjon på begynnelsen av 1000-tallet blir f. eks. Vestlandet én region og Trøndelag en annen. Kaster vi et blikk til svensk forskning, ser vi at den arkeologiske lederen for det kjente Birka-prosjektet, professor Björn Ambrosiani, opererer med begrepet overregionale funksjoner for Birka allerede på midten av 700-tallet.²³

Vi må også presisere at det ”overregionale utvekslingssystemet” i Norge på 900-tallet egentlig kom utenfra – fra England. Går vi så tilbake til Erling Skjalgsson, ser vi at han var leder for et norsk overregionalt **konføderalt**²⁴ system – hvor Vestlandet var en selvstendig enhet med sine egne regioner. Gulatinget i Sogn var en institusjon for et enhetlig lovområde – med felles politiske og økonomiske interesser. Med **konføderativ institusjon** menes her at Vest-Norge var en relativt frivillig samling av flere smårikker under en løs ledelse som trolig ble utpekt/valgt under de årlige tingsamlingene i Gulen i Sogn. Ifølge sagaene var Erling den fremste lederen for Vestlandet fra 996-1028. Erling trengte ikke å innføre et helt nytt system, liksom

Olav'ene. Han utviklet et gammelt hjemlig fundament – som forsvar mot eller modifisering av den nye tidsånden fra utlandet.

Da enekongene varslet nye tider, måtte Erling møte deres utfordringer med – slik jeg tror – utviklingen av et såkalt flerfunksjonelt sentrum i Stavangerregionen. Med flerfunksjonelt mener jeg at Stavangersentret måtte ha politiske ledelsesfunksjoner, administrative, militære, økonomiske og kanskje kirkelige – i prinsippet for hele Gulatingsområdet. Erling Skjalgsson kan dessuten ha inntatt en ansvarsposisjon overfor kirkene i Gulatingsområdet, hvor han i årevis var øverste leder. Dette kan ha betydning at Stavanger også har fungert som et slags religiøst sentrum på Erlings tid, noe som senere ble utviklet i form av Domkirken og klosteret på Utstein. Riktignok var Ustein fra først av kongsete bl.a. for Harald Hårfagre - noe som mer enn antyder Stavangerregionens tidlige rolle i den norske maktkampens verden.

Historikeren Kåre Lunden skriver at byene i tidlig middelalder var en viktig faktor i "redistribusjonssystemet", som var en av deres hovedroller som midtpunkt i de "lokale systemene". Ifølge Kåre Lunden, var det de ledende stormennene som tidlig på 1000-tallet dominerte innenfor i dette systemet. En sterk høvding samlet inn og redistribuerte viktige råvarer og ressurser i territoriet sitt. Før enekongedømmet bestemte alltså "lokale" interesser maktsentrenes/byenes beliggenhet. Senere ville nasjonale institusjoner som kirken og kongen avgjøre hvor makten skulle konsentreres, ettersom disse riksinstitusjonene hadde andre behov enn høvdingene og den lokale befolkningen.²³ For en så mektig vestlandsleder som Erling, derimot, representerte de områdene som lå utenfor Stavangerregionen "lokale interesser". Erling selv utgjorde i tillegg et viktig norsk maktsentrum, dersom man opererer innen en europeisk politisk og økonomisk kontekst.

Spekulasjon med forbehold – et nyttig hjelpemiddel?

Uansett hvilken merkelapp vi setter på Stavanger på Erlings tid; "sentrum" "by", "urbant sentrum", "sentraldannelse", "handelsentrum", "forsvarssentrum" - osv. – så var Stavangerregionen et maktsentrum i Nord-Europa ved begynnelsen av 1000-tallet. Ut fra et strengt tradisjonelt vitenskapelig krav om skriftlige kilder eller materielle belegg, er et bysynspunkt på Stavanger for spekulasjon å regne. Med mindre vi får mer håndfaste, arkeologiske beviser, blir Knut Helles konklusjon om Stavangers alder stående.

Men siden forskerne strides om - eller bruker ulike definisjoner av begrepet by, bør man ikke avvise funderte spekulasjoner som upassende. Slike spekulasjoner kan medføre en spore til kreativ nytenking og nye forskningsfremstøt. Selv den engelske historikeren Peter Sawyer medgir nå at arkeologer og myntforskere med nye metoder og nye funn har utvidet vår forståelse av historien. Med henvisning til deres resultater sier Sawyer at man kan trekke mer ut ifra skriftlige middelalderkilder "enn

Skissen viser en rekonstruksjon av det opprinnelige Landskap ca år 1350 e. Kr. Utført av landskapsarkitekt Sveinung Skjold for Stedsanalyse Stavanger sentrum 1994.

det man tidligere hadde trodd".²⁶ Som en konsekvens av dette, vedgår han at han nå har nådd konklusjoner om middelalderbyene i Europa som er "ganske så forskjellige fra det jeg selv ble lært 45 år tidligere".

Sawyer regnes som en av de fremste og første "revisjonistene" av vikingtiden fra 1950-tallet av, revisjonist i den forstand at han stilte seg uvanlig kritisk til bruk av sagalitteratur som kildemateriale.²⁷ Jeg vil senere komme inn på sagaberetninger jeg mener har realhistorisk betydning for Stavanger.

Undertegnede vil støtte Christophersens påstand om at nye bydanningshypoteser og teorier må løftes over nivået for arkeologiens rent fysiske funn. Ved hjelp av komparativ metode og analogi kan vi prøve å trekke paralleller, riktignok basert på gjetninger, mellom f. eks. Birka i Sverige og sentret Stavanger. På en slik bakgrunn kan man driste seg til å konstruere en "antatt fortid". Ut fra disse synspunktene har vi allerede en del nødvendige faktorer - den militære, politiske og økonomiske posisjon tatt i betraktning - som konkluderer med at Stavanger kan ha hatt "byaktige" politiske elementer på Erling Skjalgssons tid. Dersom vi kikker nærmere på sagaene og deres beskrivelse av den harde maktkampen i England, Norge og Danmark rundt år 1000-20, kan vi stille nye spørsmål angående oppkomsten av Stavanger som by på denne tiden.

"Bakteppet" for Erlings sentrumsbehov

Hovedpoenget her er at man i første omgang, så lenge Stavanger ikke er noe særlig utforsket ut fra moderne arkeologiske metoder, må kunne tillate seg å fremme hypoteser basert på immaterielle forhold fra 1000-tallet. En av de viktigste påstandene til Christophersen er at materielle, arkeologiske funn må knyttes til de politiske²⁸ omstendighetene som preget den gitte perioden. Sentrums- og bydanning var en substansiell del av den skandinaviske byggingen av nasjonalstater – en rikssamlingsprosess som varte i om lag 300 år. I nasjonsbyggingen utgjorde maktkampen mellom konkurrerende kongsemner og deres fiender et helt sentralt element. Dette perspektivet er en tankemodell som for undertegnede virker meget logisk.

For en konge som Olav Tryggvason ville Stavanger følgelig være et tjenlig "bysentrum" for å innkassere avgifter fra sin allierte, Erling Skjalgsson. Olav var ikke så opptatt av den handelsvirksomheten som utgikk fra Stavanger og omland, som av inntektene han kunne "vriste" ut av Stavangerøkonomien til krigsfølget sitt og til stabiliseringen av makten i Norge som helhet.

For Erling Skjalgsson ville Stavanger være tjenlig som "bysentrum" av litt andre grunner: Både som "hovedstad" for hele Vestlandet, dvs. Gulatingsområdet, men også som et økonomisk vekstsenter – både for å sikre egne inntekter og egen maktbasis – som bl.a. å kunne tilfredstille Olavs behov for "alliansekapital". Det viktige

med denne "alliansekapitalen", var at den ikke måtte være en unødig belastning for Erlings egne inntekter. Ut fra denne modellen kan vi altså forestille oss at Olav Tryggvasons behov for "byer" som pillarer for den nye norske staten hans, stimulerte Erling Skjalgsson til å legge sin egen kraft i å utvikle Stavanger som "bærekraftig" økonomisk senter.

Etter Olav Tryggvasons avtale med den engelske kong Ethelred II i 994 var det lagt visse bånd på plyndringsøkonomien som inntektsfaktor i Midt- og Vest-Norge. Denne avtalen gikk ut på at Olav fikk en diger pengesum som vederlag for å holde England fri fra vikingangrep fra Norge. Vestlandet hadde ry for å være det "verste vikingbølet"²⁹ i Norge. Derfor var Erling Skjalgsson som leder for Vestlandet en avgjørende faktor for at Olav skulle kunne holde løftet sitt, som han, ifølge engelske kilder, holdt.³⁰ Slik sett trengte Olav Erling mer enn Erling trengte Olav.

Utover på 1000-tallet ble plyndringsøkonomien mer og mer risikofyllt og krevde følgelig tilgang på "risikokapital". I ettertid ser vi at plyndringsøkonomien minker som inntektskilde kort etter tusenårsskiftet. Dette forstod nok innsiktsfulle ledere som Erling Skjalgsson. Høvdinger som ham måtte da bygge opp kompensierende inntektskilder. De måtte satse sterkt på å bygge opp "vanlig"/"fredelig" forretningsdrift og avgiftspolitik som inkomstmidler. Sentrumsdannelse ville være et nyttig virkemiddel i en slik omstillingsfase.

Teoridanning - uten skriftlige belegg og arkeologiske funn?

Når det gjelder Stavanger som by i tiden før 1100-tallet, oppdager vi raskt at vi mangler det arkeologiske materialet som kan belegge en slik antagelse. Det er altså primært politiske aspekter som kan tillate oss å fremme en del hypoteser som sannsynliggjør byoppkomst under Erling Skjalgssons tid. Erlings komplekse posisjon i 1020-årene kaster nytt lys på dette spesifikke politiske "behovet" for en egen "by", som neste mulige "bydanningsfase" etter Olav Tryggvasons død i år 1000.

Den politiske konteksten på Vestlandet og i Norge på Erlings tid blir – i samsvar bl.a. med Christophersens syn³¹ – en helt sentral "byskapende" faktor. De politiske motsetningene om makt i Norge kan sees som en sterk egendynamikk i retning av by/sentrumsdannelse: Fordi Erling var Vestlandets leder hadde han behov for en "overregional ledermakt", her fortolket som den lederrollen han hadde for Vestlandet. Erling "måtte" altså ha et sentrum for et økonomisk, militært og rettslig kontrollapparat – ja, kanskje til og med en religiøs kontrollfunksjon for deler av Vestlandet. Derfor "måtte" sentret ligge i Stavangerregionen. Stavanger fra Dusavika til Østervåg og Gausel, derimot, lå perfekt til – også med isfrie havner året rundt – under Erling som et nytt sentrum til å kontrollere de gamle kjerneområdene i Ryfylke, Avalsnes og sørover Jær-kysten.

En analyse av den politiske kampen i Norge på 1020-tallet kaster ytterligere lys over disse problemstillingene. Undertegnede kan ikke avstå fra følgende resonnerment: Det ville være underlig om ikke en av Norges første reelle bykimer ble skapt ved nåværende Stavanger. Det var en region som rundt år 1000 hadde vært en del av det mest sentrale norske "geopolitiske" området i Nordsjøbassenget siden år 200 etter Kristus. Rundt år 1000 var det den delen av Norge som stod i tette kontakt med Europa for øvrig.

Stavangerregionen var dessuten i samtiden et av de tre viktigste økonomiske tyngdepunktene i Norge – utenom Trøndelag og Østlandsregionen. Økonomiske tyngdepunkter har alltid vært – og vil være – politiske og kulturelle maktsentre. Det ville være usannsynlig om grunnutviklingen i Stavanger var noe særlig avvikende fra byprosessene i Nidaros/Trondheim rundt 1000-tallet.

Erlings "tilleggsfaktorer" for "bydanning" – de økonomiske

I dag diskuteres det hvor Erlings maktbase var plassert. Solagården er det eneste stedet som nevnes i sagalitteraturen fra 1200-tallet. Gjennomgangen av nytt arkeologisk materiale indikerer generelt at hovedsetene til høvdingene rundt 1000-tallet ble flyttet fra de gamle, tradisjonelle ættegårdene til mer byaktige omgivelser. Én viktig årsak til denne flyttingen synes å være at volumet i handel og økonomisk virksomhet økte. Handelen skiftet dessuten karakter fra å være basert på luksusartikler til å gi høvdingene høy status og prestisje - til også å omfatte mer dagligdage varebehov. De nye hovedsetene ble ofte lagt til en skjermet havn som gjorde handelsferdene utenfra tryggere. Ettersom de økonomiske "systemene" ble mer innrettet mot handel mot andre deler av landet og "utlandet", ble en sentral geografisk beliggenhet mer og mer viktig for de fremvoksende, norske handelsplassene. Likevel var det ingen nødvendighet som tilsa at selve hovedsetet måtte flyttes, da høvdingene gjerne kunne holde noen kilometers avstand til det nye "bysentret" – som de holdt et nøye oppsyn med og skaffet seg inntekter fra.

Forsvarsmessig var Stavanger dessuten privilegert fra naturens side med en vanskelig tilgjengelig kyst i sør – og med Ullandhaug (6 km fra Vågen) som et utsiktspunkt mot mulige fiendtlige flåter både fra sør og nord. Ullandhaugs uvanlige posisjon som utsiktspost kan vanskelig forstås fullt ut – uten at man selv har vært på plassen og beskuet synsranden. Randbergfjellet må heller ikke glemmes. Derifra hadde man god utsikt til Bokn og Karmøy (i nord). Fra Randbergfjellet kunne man ha så godt som full sjømilitær kontroll med innseilingen til Ryfylkebassenget og Stavanger. Her forutsettes da et utbygd varde- og varslingsssystem som alt var et innarbeidet forsvarssystem på 1000-tallet.

Planter man oppfatningen av sentrumplassering om til Rogaland, kan man anta at Erling Skjalgsson enten ble værende på Sola, for eksempel i Tjora-området eller ved

STAVANGER

GÅRD

Beliggenheten av kongsgården på Husabø på Hundvåg i forhold til Stavanger. Sjøveien mellom Stavanger og Hundvåg er beskyttet mot vær og vind.

F. BRINGSJORD 76.

Risavika i Tananger, eller at han allerede hadde etablert det nye hovedsetet sitt nær Østervåg på begynnelsen av 1000-tallet (Her kan det være nyttig med en grundig stedsnavnsklarleggelse av Sola-navnets betydning og hvor stort område det kan ha omfattet³²). Tidlig på 1200-tallet ble det bygget en stor domkirke akkurat like ved Østervåg, nær det gamle runekorset fra 1029-30 - som hyllet Erlings minne. Det er tvilsomt at en slik imponerende domkirke ble reist på det samme stedet som minnesteinen stod, med mindre plassen under og omkring tradisjonelt sett hadde vært et politisk/religiøst senter på forhånd. Kirkehistorikeren Torstein Jørgensen har pekt på dette momentet. Selv om Erling ikke har lagt sin residens til nåværende Stavanger, men har fortsatt å ha hovedstede på Sola, har det ikke vært noen motsetning til satsning på å bygge ut Stavanger som ”kommersielt” sentrum. Fra den tidlige bydannelsen i Sverige vet vi at høvdingsetet og bysentret gjerne lå noen kilometer fra hverandre, men at høvdingen/kongen holdt nøye oppsikt med bysentret.

Hundvåg, som kan sees fra Stavangers havn, kan ha vært knutepunktet for handelen i dette området. Andre mulig sentrumssteder kan nevnes, som Østervåg – eller fjernere fra dagens bykjerne - Dusavika. Etter den arkeologiske funnsesongen i 1998 ser det ut til at Hundvåg mer og mer kommer i fokus som en tidlig tettbebyggelse – med hittil funn av 22 hus fra ulike perioder bare på gården Skeie. Her har vært kontinuerlig bosetting til Erling Skjalgssons tid. På Hundvåg – tett ved Skeie - har vi dessuten en Husabø-gård.³³ Knut Helle peker på at Huseby-navnet kan ha sammenheng med at slike gårder var utstyrt med hus til å lagre forråd og ta imot kongen og hans følge når de kom på besøk.³⁴ De kan altså ha vært ledd i et tidlig kongelig administrasjonssystem for Stavangerregionen. Husabø-gården antyder eksistensen av et stavangersk maktsentrum – med muligheter for i fremtiden å finne spor av bylignende tettbebyggelse. Her er dype kulturlag å grave i.

Hvilke økonomiske aktiviteter?

Stedet for den første sentrumsdannelsen i nåværende Stavanger by rundt Vågen er usikker. Her står mye arkeologisk arbeid igjen. Utfallet av satsning på slik forskning er også uvisst, da mye materiale i Stavanger er gått tapt for alltid.³⁵ I påvente av utgravninger og forskning har man to alternativer: Det er å avvente situasjonen i et uvisst antall år og holde seg til konvensjonell vitenskapelig standard: Gjenta det vi vet fra før og ellers ikke uttale seg på skrift.

Det andre alternativet er å holde temaet varmt både i fagmiljøene og i offentligheten. Da må man ha klart for seg at eventuelle beskrivelser vil måtte være meget usikre: Antagelser og rene gjetninger vil kanskje en gang i fremtiden medføre noe nær bekræftelse – eller total avvisning. Når forfatteren her tillater seg å gå utover de vanlige konvensjonene for å uttale seg faglig, er det ut fra at leseren må være klart innforstått med at dette er tankeeksperimenter, knyttet til visse fragmenter av belegg. Dessuten er disse tankeeksperimentene relatert til modelltenking, modeller som

forfatteren har lånt inn og fortolket - først og fremst fra arkeologen Axel Christophersen – og prøvd tilpasset forhold i Rogaland og på Vestlandet som en noenlunde enhetlig region.

Forholdet til "Stavanger" er også et samtidsfenomen: I dag omfatter kommunegrensene et visst geografisk avgrenset område. En fremtidig storkommune, noe som lenge har vært diskutert, vil kunne komme til å omfatte nåværende Sola, Sandnes, Randaberg og Stavanger kommune. I så fall er vi "tilbake" til de nærmeste "grensene" som Erling opererte innenfor. I et slikt tilfelle vil den "bydannelsen" som diskuteres i denne artikkelen, falle naturlig. Om vi er litt mer forsiktig, kan vi snakke om Stavangerregionen, dvs. nåværende Stavanger med tilgrensende kommuner og omland: Fordi Stavanger er det sentrale knutepunktet til inn og utland på en rekke områder.

Denne avklaringen må likevel ikke føre til en statisk fokusering på den nåværende Vågen i Stavanger som et "nødvendig" opphavssted for Stavanger. En eller flere plasser startet prosesser som "til slutt" endte opp med ett havnesentrum, Domkirken og Kongsgård som sentralpunkter, senest 1125. Forfatteren vil ved hjelp av nevnte modelltenkning prøve å trenge ytterligere inn i "historiens mørke" før 1125.

Erlings handelsforbindelser – også til Nord-Amerika?

Erlings politiske ståsted mellom Olav Haraldsson og Knut den store 1016-28 gjorde krav på et sterkt sjøforsvar. For å vedlikeholde dette forsvaret måtte samfunnet samtidig opprettholde en solid og velorganisert økonomi som inkluderte logistikk (forsyningsystem) og infrastruktur. Dersom vi velger å tro tallene som Snorre fremsetter om hvor mange folk Erling Skjalgsson hadde omkring seg, er det ikke vanskelig å forestille seg hvor sterke ressurser som måtte til for å holde Erlings tallrike krigere med mat og drikke.

Men vi har også grunn til å tro at Erling var en fremstående kjøpmann, muligens med gode forbindelser både på Island og Grønland, og kanskje til og med i Vinland, i Amerika. Han var også en god venn av den islandske politikeren og Vinlandsfareren, Snorre gøde som tilbragte en vinter sammen med Erling på Nord-Jæren.³⁶ Gjennom Snorre gøde kan vi anta at Erling hadde personlig kjennskap til Leif Eriksson, som skal ha hatt slekt på Jæren.

Fra sitt hovedsete i Rogaland, handlet Erling også med Europa. Vi kan regne med at han besøkte danske byer som Roskilde og Ribe, engelske byer som London og York, sannsynligvis også Irland og Normandie. Kirkehistorikeren Fritjov Birkeli (1906-83) er overbevist om at Erling hadde en handelslinje som gikk rett over Nordsjøen til Whitby-området i England. I sin doktoravhandling skriver han at dersom noen i

Norge kjente til den engelske kystlinjen i øst, måtte det være den nærmeste norske stormann og hans folk – nemlig Erling.³⁷

Det er imidlertid vanskelig å si hvilken type økonomi Erling stod i spissen for. Kan det allerede ha vært en form for markedsøkonomi i Stavangerområdet? På den tiden er det trolig at samfunnet på Nord-Jæren var i stand til å produsere mer enn det som trengtes for å dekke eget behov. Området bestod av de ressurssterke jordbruksområdene på Jæren og i Ryfylke, som gjorde det mulig for de lokale høvdingene og bøndene å skape og videreutvikle en såkalt "Hinterlands" - eller "omlandsøkonomi" i forhold til Stavanger. Bøndene i nærheten av Stavanger hadde i "byen" en plass for avsetning for produksjonsoverskuddet sitt. Overskuddet kunne omgjøres til inntekter via Stavanger. Havnen i Stavanger var knutepunkt for ferdselen mellom Jæren og bygdene i og omkring Boknafjorden lenge før byen ble til.³⁸ Dermed kunne jordbruksprodusentene i distriktet muligens også eksportere varer til utlandet herifra.

Skipsfunn i Roskilde viser at trevirke til skipene kom fra Sogn. Kan tømmereksport ha vært en viktig inntektskilde for Erling og andre stormenn i Rogaland? Ikke bare i retning av Danmark – men fremfor alt til de norrøne vesterhavsoyene – som var tomme for trær - ?

Et indisium i den retning er at norsk skipstømmer var relativt billig å ferdiggjøre, da det kunne taes rett ved skipsleia. Det eksisterte naturligvis tilgang på tømmervirke i Danmark. Men den nødvendige kvaliteten og lengden for skipsbygging med hensyn til en bein kjøll, manglet gjerne. På denne bakgrunnen er det grunn til å tro at prisen på tømmer til skipsbygging har vært meget høy i denne tiden. Kanskje man på Vestlandet til og med hadde skipsverft som produserte for salg til Danmark - ?

Fiske som inntektskilde?

Forskerne burde også se litt nærmere på hvilken inntekt Erling var i stand til å hente fra for eksempel de forskjellige fiskeriene langs kysten. Snorre skrev at Erling lot trellene sine delta i sildefiske, og beretter konkret at Erling hadde fiskebåter til disposisjon.³⁹ Indirekte fremhever Snorre den store verdien sildefisket hadde for landet, da han fortalte om Håkon jarl fra Trøndelag. Den første vinteren han rådde i landet "gjekk silda inn under heile landet", skriver Snorre.⁴⁰

I årevis har forskerne diskutert spørsmålet om når fiskeriene ble en av de viktigste inntektskildene i Norge. Dateringen av fenomenet varierer sterkt, men historikeren Knut Helle fastslår at handelen med tørket fisk blant innbyggerne i Nord-Norge ikke begynte senere enn tidlig på 1100-tallet.⁴¹ Fiskeriene var også et tema som ble tatt opp i skaldediktningen i vikingtiden.⁴² Vi kan derfor tillate oss å påstå at fiske-

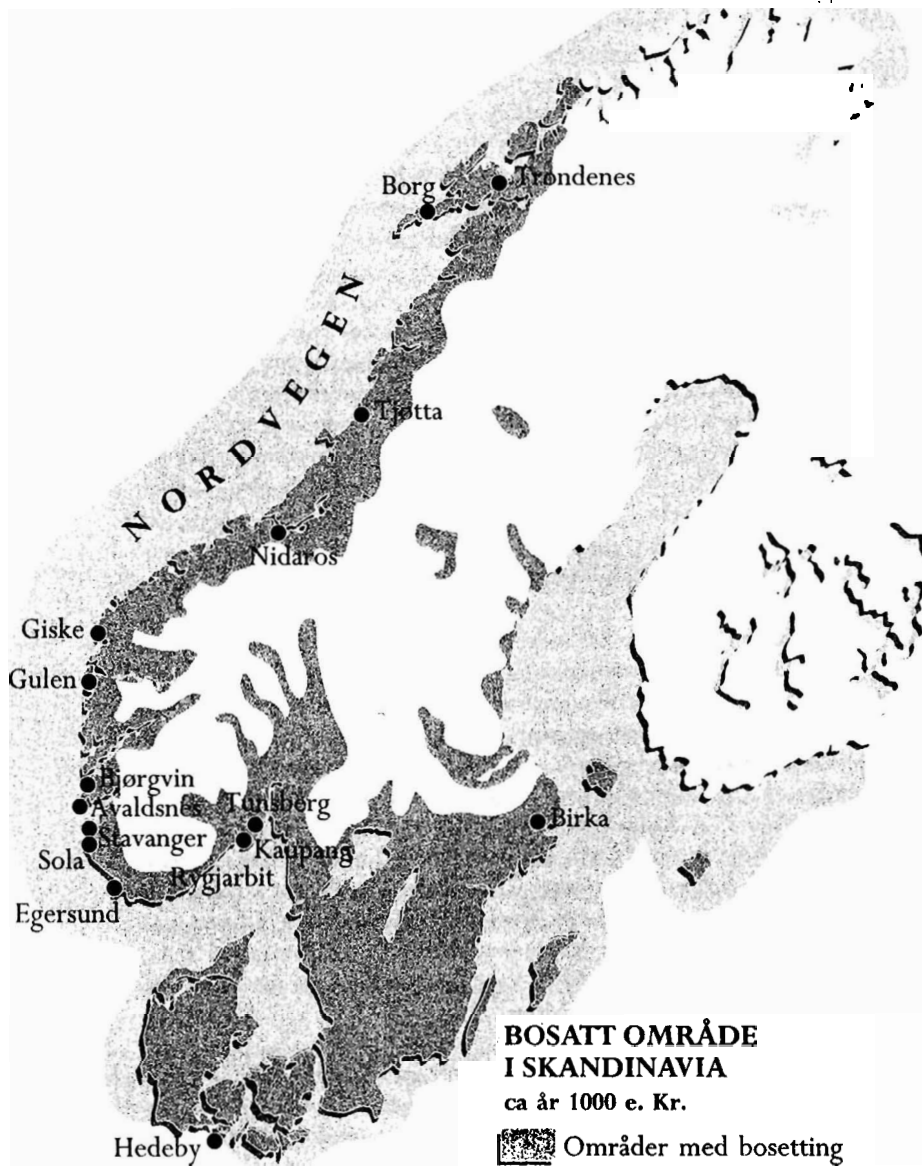
næringen har vært en betydelig inntektskilde på Erling sin tid. Det er ikke urimelig at regionen har hatt stort sildeinnsig, som også i senere perioder.

Man finner dessuten antydninger om fisket i Peter Sawyers seneste bok, selv om han diskuterer fenomenet utelukkende i samband med oppkomsten av byer som Bergen og Trondheim. Han konkluderer med å si at det er en rekke antydninger om at handel mellom Norge og England begynte å bli ganske regelmessig senest mot midten av 1000-tallet.⁴³ Med disse ordene fra en historiker som Sawyer, ser vi at vi er tett opp i Erlings tid, særlig siden Sawyer sier at regelmessig handel med England senest var i gang i perioden etter Erlings død.

Sawyers synspunkt på fiskeriene gjenspeiles hos en tidligere engelsk historiker, F. Stenton (1880-1967). Stenton refererer til et engelsk dokument fra ca. år 1000 hvor det skrives om fiskehandel fra kontinentet. Han viser også til en instruksjon fra London på 1100-tallet hvor det er nedfelt at nordmenn og dansker hadde lov til å oppholde seg i London i et helt år. Danskene kunne dra fritt om i England, mens norske handelsmenn bare fikk handle i London.⁴⁴ Ifølge F. Stenton var dette en ordning som gikk lenger tilbake i tid. Det kan her henvises til den tidligere omtalte avtalen mellom kong Ethelred og Olav Tryggvason fra 994, hvor Olav forpliktet seg til ikke å antaste engelske handelsskip i engelske havner – og muligens heller ikke engelske skip i havner på kontinentet.⁴⁵ Disse henvisningene antyder en relativt hyppig norsk handelsforbindelse til England etter Olav Tryggvasons avtaler med engelskmennene på 990-tallet.

Erling Skjalgsson kan nok ha vært en av de fremste nordmenn i en slik handelsvirksomhet – kanskje med tendenser til ”rederidanning” bestående av mange skip. Hvordan denne handelsvirksomheten var organisert vet vi mindre om. Historikeren Per Sveaas Andersen holder ”felagsformen” som den sannsynlige handelsmetoden.⁴⁶ To eller flere forretningsfolk gikk sammen for å reise de nødvendige ressursene for en handelsferd – skip, mannskap og last. Man kunne også delta som ”partsreder” i skipet/skipene. Når handelsskipet/skipene ankom fremmede havner på slutten av 900-tallet, rådet det som regel ordnede forhold for forretningsdrift. Alt tidlig på 900-tallet utviklet europeiske bysentra lover for å fremme og sikre handelen og handelsfolkene.⁴⁷ Dette kjente nordmenn godt til – og utviklet nok lignende ordninger i norske handelssentra.

Når Snorre forteller om Erlings fiskere og fiskebåter, tyder det på at fiske allerede da var en viktig næring, noe som er bekreftet av arkeologisk forskning. Arkeologer som Birgitta Berglund, Bente Magnus m.fl. har vist at det er en næring som trolig går tilbake til folkevandringstiden. På den tiden kan fisk ha vært et produkt som ble benyttet både som eksportvare og lokal matvare. Tørket fisk veide lite og var derfor lett å transportere til handelssteder i andre deler av Europa. I århundrenes løp, kan Stavangerområdet, med sin beliggenhet like i havgapet og Nordsjøen til alle kanter,

**) Gjengitt fra Torgrim Titlestad, Kampen om Nordvegen 1996.*

ha vært et norsk hovedsenter for fiskerivirksomheten. Med Stavangerområdet menes et nokså vidt sentrum fra Sola-Risavika inn mot Stavangerfjord, fra Kvitsøy, Utstein mot Hundvåg, Østervåg og Gausel.

Det er ikke vanskelig å forestille seg at Erling i fiskesesongen ikke bare hadde benyttet seg av mindre fiskebåter, men også av større skip. Dermed ville han være i stand til å ta store partier med fisk, spesielt sild. Dessuten kunne han bruke både sine egne treller og frie bønder, betale dem svært lave lønninger, og, som den forretningsmannen han var, tjene formidable summer til seg selv. Dette fiskerimomentet er et poeng som hittil har vært oversett – og følgelig ikke undersøkt noe særlig.

En mulig hovedårsak til at Stavanger ikke fikk status som *civitas* (by) før 1100-tallet⁴⁸ kan være at de økonomiske og politiske aktivitetene i området rundt år 1000 ikke ble tillagt vekt i det påfølgende hundreåret. Det kjente *civitas*-dokumentet fra 1100-tallet har muligens fått en for stor betydning for historikerene i dette århundret. Tilfældigheter fra nedskriverens hånd kan dessuten ha medført at Stavanger som "by" allerede da - eller også andre "byer" - har falt ut, eller at Stavanger akkurat på denne tiden har vært "strøket fra listen". Det kan også være, som Helle skriver, "at stedet etter samtidens oppfatning ikke hadde bykarakter".⁴⁹

Jern- og skinnhandel med utlandet – fra Stavangerregionen?

Den indre delen av Lysefjorden var endestasjonene for ettertraktet jern og skinn (muligens også horn til kamproduksjon) fra de fjerntliggende fjellområdene, Sirdalen og Setesdalen. Det var et nesten umettelig behov etter norsk jern til våpen, nagler til skipsbygging, kniver, økser og annet verktøy – grunnet høy kvalitet på det norske jernet. Moderne smeder påstår at den skandinaviske jernmalmen var av bedre kvalitet enn den øvrige europeiske.⁵⁰ Historikeren Johannes Elgvin skriver: "Veiene til fjordene i vest hadde eget navn, "Skinnvegen", tydeligere kan det ikke sies at et oppland søkte marked".⁵¹ For mange kan dette forholdet synes underlig. Men dersom man studerer Norgeskartet vil man snart oppdage at Lysefjorden er den korteste, og kanskje sikreste handelsruten fra innlandsdalene til havet, noe Knut Helle bekrefter.⁵² Helle skriver også om Stavanger bispedømme: "For det nye bispedømmet med Agder, Hallingdal og Valdres fantes ikke noe tilsvarende naturlig kommunikasjonsentrum."⁵³

Fra hele Stavangerregionen, med et mulig handelssenter på Hundvåg, ble disse produktene sannsynligvis videresolgt til utenlandske handelsmenn som for eksempel friserne. Vi vet at friserne dro så langt som til Birka i Sverige for å kjøpe skinn, da det var en luksusvare. Fordi Stavanger ligger langt nærmere Frisland enn Birka, er det sannsynlig at friserne også handlet i Stavanger. Frisland omfattet den gangen områdene som svarer til nåværende Nederland, inkludert land litt sør og nord for de nåværende nederlandske grensene.

Størrelsen på skipreidene i de områdene i Rogaland som ble kontrollert av Erling, støtter antagelsen om stor økonomisk virksomhet i Stavangerregionen. Skipreidene i Rogaland var de minste i Norge - i geografisk utstrekning.⁵⁴ Man kan lett feiltolke den lille geografiske enhetsstørrelsen som uttrykk for svakhet. Men tvert imot: Det innebar styrke, vurdert ut fra to synsvinkler:

1. De rogalandske skipreidene var små fordi høvdingene og bøndene var så velstående at de ikke trengte så mange gårdsenheter for å ha ressurser til å utstyre, bemanne og vedlikeholde et krigsskip som andre steder i landet,
2. og/eller skipreidene var så tettbefolket at det ikke trengtes stor utstrekning for å holde oppe krigsberedskapen.

Dette forholdet antyder at Rogaland (og Stavangerregionen) den gangen representerte den mest velholdne landsdelen i Norge. Velstanden forklarer også Erlings store politisk makt. De omfattende økonomiske ressursene i Rogaland har delvis kommet fra plyndringstokter i utlandet. Men de kan også med stor grad av sannsynlighet ha vært resultatet av omfattende lokal produksjon og fredelig handelsvirksomhet. Den sistnevnte faktoren bør undersøkes nærmere.

Tidlige markedsøkonomiske tendenser i Stavangerdistriktet?

Når vi skal forholde oss til begrepet "økonomisk system" på 1000-tallet i Norge – nærmere bestemt på Nord-Jæren, må vi faktisk forholde oss til ulike økonomiske modeller. Erlings trellehandel antyder et kommersielt nivå som overgikk den såkalte subsistensøkonomien. Forskere har brukt dette begrepet om et produksjonsnivå i et samfunn hvor bare de mest grunnleggende økonomiske behov blir tilfredsstilt. En lignende type enkel økonomi er selvbergingsøkonomien. I et samfunn basert på selvbergingsystemet var produksjonsnivået lavt. I slike samfunn ble det drevet byttehandel av varer (som oftest mat) for å opprettholde de eksisterende sosiale strukturene men uten økonomiske ambisjoner.⁵⁵

En annen form for økonomisk utvikling var redistribusjonsøkonomien. Et viktig element ved dette økonomiske "systemet" var utviklingen bort fra flere lokale sentra til ett sentrum. Ifølge Lunden var heller ikke denne økonomien styrt av utelukken- de økonomiske interesser, men av viljen til å holde sammen den eksisterende sosiale orden, ledet av stormenn som Tore Hund eller Erling Skjalgsson. Likevel vedgår Lunden at det ikke eksisterte et enerådende "rent" økonomisk system. De forskjellige økonomiske typene kunne til og med kombineres og virke parallelt.

Begrepen "liberalisme" og "markedsøkonomi" blir vanligvis bare knyttet til den moderne nasjonalstaten og dens profitorienterte økonomi: Hver spiller på det frie markedet prøver til enhver tid å maksimere sin personlige, eller sin virksomhets profitt. Sett fra et middelalderperspektiv, ville man derfor kanskje foretrekke andre begreper enn "markedsøkonomi" i beskrivelsen av disse samfunnenes økonomiske struktur. Men enkelte antropologer og arkeologer bruker akkurat dette begrepet, som Mathias Bäck i en artikkel om Birka i Sverige i tidlig middelalder. Han definerer markedsøkonomi som "et fritt marked hvor alle parter møtes på nøytral jord i en byttehandel styrt av tilbud og etterspørsel".⁵⁶ "Klassikeren" Richard Hodges har også benyttet seg av markedsøkonomibegrepet for både 900- og 1000-tallet⁵⁷ og begrepet finnes hos den svenske arkeologen Åke Hyenstrand.⁵⁸ Blant en del forskere på perioden blir ikke begrepet akseptert som relevant i det hele tatt.

I denne artikkelen vil vi likevel forsøke å anvende begrepet "markedsøkonomi" i tidlig middelaldersammenheng. Dersom vi retter blikket mot Erling, kan vi anta at i tillegg til hans interne økonomiske forvaltningsapparat (avgifter, jordbruksprodukter, skinn, jern, skipsbygging, etc.), hadde utvidet sin rikdom ved hjelp av eksterne inntektskilder, som for eksempel både fredelig handel og "plyndringsøkonomi" i utlandet. Det er interessant at Erling, ifølge sagaene, drev lenger med plyndring enn andre norske krigsherrer. Som Snorre skriver: "Erling var tidt om sommaren ute på hærferd og samla gods; for han heldt ved på den gamle måten med stas og stormannsferd...".⁵⁹ Snorre angir ikke noe tidspunkt for disse "hærferdene" etter gods.

Revitalisering av Erlings plyndringsøkonomi?

Forholder vi oss til perioden etter Olav Tryggvasons fall i år 1000 var Erling Skjalgsson ikke lenger forpliktet av Olavs "fredsavtale" med kong Ethelred II i England. Etter de nye angrepsbølgene mot England etter 1003, faller det rimelig å anta at Erling også utvidet bruken av plyndringsøkonomi. Ifølge engelske kilder var vikingherjingene spesielt hyppige mellom år 1003 og 1014. Den direkte foranledningen til herjingene var at kong Ethelred begikk den "tabben" at han - ifølge Den angelsaksiske krøniken - satte i gang en "etnisk rensing" av alle "danske menn" på dagen til den hellige St. Brice, 13. november 1002.⁶⁰ Begrunnelsen var at Ethelred II hadde hørt at det forelå "danske" planer om å styrte ham som engelsk konge. Beslutningen hans representerte politisk vanvidd, da nesten 1/3 av England var på norske eller danske hender, og da "dane" ofte var fellesbetegnelse på nordmenn og dansker. Massakren utløste raseri i Norge og Danmark.⁶¹

For nordmenn og daner var dette en forbrytelse som etter tidens ånd rettfærdiggjorde hevnen. Vi kan til og med regne med at personer i England med tilknytning til Erling ble slaktet ned - slik at han fikk personlige hevnemotiver for å herje i England.

Kort tid etter Ethelreds illgjerning ble store områder av England plyndret eller engelskmennene betalte store pengesummer for å unngå ødeleggelse.⁶²

Vi kan regne med at Erling Skjalgsson ikke har latt sjansen gå fra seg til å gripe sin del av byttet med sverd i hånd. At han etter Olav Tryggvasons fall sto alene mot representantene for dansk kongemakt i Norge, gjorde at han hadde et ekstra behov for tilføring av økonomiske ressurser for å opprettholde forsvarsstyrkene sine. Mulingens skapte den nye drastiske situasjonen at Erling har konsentrert militære spesialister – en tidlig form for sjømilitær ”stab” – for å koordinere Gulatingsområdets nye tokt mot England. Ett motiv for Erling Skjalgsson kan også ha vært å ivareta egenøkonomiske interesser i denne sammenhengen.

Det er her på sin plass å nyansere hva som ligger i begrepet ”plyndringsøkonomi” og herjinger. Denne ”økonomien” strakte seg fra rene og brutale overfall – til forslag om at de truede, byer eller borger, betalte løsepenger for å slippe overfall. Et annet middel var å ta høybyrdige personer som fanger og kreve løsepenger for dem. I tillegg til å ha hånd om lokal handel og produksjon, kontrollerte Erling flere store jordegods, ikke bare i Stavanger og Rogaland, men sannsynligvis også i andre deler av Gulatingsområdet. Snorre beskriver Erlings sterke vilje til å hevde sin makt over interessesfærene sine når Ladejarlene krevde inn landskyld fra bøndene innenfor området hans etter Olav Tryggvasons død i år 1000: ”Erling tok nett som før all landskylder i Rogaland, og såleis laut landsfolket tidt svara landskylder to gonger, eller så øydela han den bygde jorda”. Dermed ser vi at Erling ikke skydde noen midler for å få inn skatter for å fø sine menn og tjenere - i ren føydal stil.⁶³

Dersom en bonde betalte avgifter som Ladejarlene truet ham til å gjøre, var det ingen unnskyldning som Erling godtok. For å statuere eksempel svidde Erling av hus og avling. Erling var nok ingen elsket høvding verken i sentrums- eller i utkantene av maktområdene sine. Det har stormenn sjelden vært. Men denne brutale fremgangsmåten var i slike tilfeller den eneste som var egnet til å bevare det maktområdet som tilkom ham etter Gulatingets lovgivning. Gav han etter for Ladejarlene, var han på lenger sikt dømt til å tape autoritet og makt.

Erling Skjalgsson og trellene – det økonomiske aspektet

Vi kan anta at de lokale høvdingene og bøndene var forpliktet til å betale Erling avgifter i form av gull, fe, korn osv. Erling Skjalgsson kan også ha vært den første norske godseier til å innføre produksjonsfremmende tiltak for trellene sine. Han oppmuntret dem til å arbeide seg ut av ufriheten. Trelldommen virket hemmende på arbeidsinnsatsen og følgelig på inntektene til trelleieieren. En årsak til at Erling kunne gi dette tilbudet var at tilgangen på brukbar, udyrket jord sannsynligvis må ha vært stor på Nord-Jæren. Historikeren Ole-Steinar Tøtlandsmo mener at Erling lot trellene sine kjøpe seg fri til en lavere sum enn markedsprisen som var satt på

treller.⁶⁴ Dermed kunne Erling lettere knytte den tidligere trelen sin til seg i et relativt frivillig forhold. Denne beskrivelsen tilsier at Erling var langt mer enn en ”rik og snill bonde”, noe han ofte har blitt fremstilt som.

”Bonusarrangementene” til Erling kan sees i to perspektiver. Det ene er at han stadig sikret seg nye treller og frigjorde treller for å få politiske forbundsfeller. For høvdinger som Erling inngikk trelle i et lagdelt nettverk av politiske støttespillere og krigere, riktignok på bunn i systemet. Dermed utvidet han grunnvollen for politisk makt i nærområdet sitt.⁶⁵ Det andre perspektivet er en indikasjon på forretningsanssen hans. Erling gav dem nytt land til å så korn på og avlingen fikk de beholde. Han satte en løsesum på hver og en, og mange greide å betale seg fri. Med disse pengene kjøpte Erling nye treller.⁶⁶ Ved stadig å frigjøre trelle sine kunne han også skape en så stor arbeidsstyrke at han økte velstanden sin gjennom avgifter av større produksjon i nærområdet sitt. Dessuten kunne han trolig skille ut ”spesialarbeidere” fra den økende arbeidsstyrken. I så fall la han et grunnlag for å rekruttere håndverkere til et byaktig maktsenter. Denne forståelsen peker i retning av at det har ligget en slags markedsøkonomi i bunn for denne velstanden.

Dateringsmuligheter for ”byen” Stavanger?

Går man ut ifra de data som synes sikre, er året 1015 trolig et sentralt årstall i Stavangers byhistoriske utvikling. Da giftet Erling sønnen Aslak med Svein Jarls datter, ifølge Snorre. Erling var da vel 51 år og Aslak ble den nye odelsinnehaveren. Det var naturlig at Erling ved dette høvet gav Sola til Aslak, slik at Aslak selv kunne bygge seg opp i ung alder, som faren. En trolig årsak til et slikt boskifte var at Erling på dette tidspunktet allerede hadde etablert seg nært i forhold til Stavangers daværende havnesentrum – som også kan ha vært et politisk og militært sentrum. Her kan Erling, som nevnt tidligere, ha samlet sine militære spesialister for å koordinere de styrkene han hadde for hånden på Vestlandet.

Det er også mulig at Sola, hvor Erling sin familie hadde sitt hovedsete, hadde begynt å miste sin betydning allerede da Erlings far, Torolv Skjalg levde – fram til ca. 966. Dersom vi kan feste lit til de referansene som fremsettes i Flatøyboken, kan vi tillate oss å spekulere: Betyr denne informasjonen at deler av Stavangerregionen hadde begynt å utvikle bytendenser allerede på midten av 900-tallet? Ser man på Ribe, Hedeby (Danmark) og Birka (Sverige) er det ikke usannsynlig at bytendenser har utviklet seg i Stavangerregionen i samme tidsrom da disse byene ble til, dvs. kanskje mot slutten av 700-tallet.

Her er noen av spørsmålene det ville være interessant å kunne besvare: Hadde for eksempel Hundvåg status som ”nøytral grunn”, som den svenske vikingbyen Birka, for handelsreisende fra forskjellige deler av Europa med forskjeller i etnisk bakgrunn, tradisjoner, religion osv? ”Handelsøya” Birka (750-970) lå vel 3 kilometer

fra høvdingsetet og dets beskyttende krigsmakt på Adelsö. Var det vanlig for en hersker som Erling å beskytte eventuelle kjøpmenn/håndverkere på Hundvåg mot piratvirksomhet, slik at både farvannet rundt Hundvåg og øya selv ble et trygt sted - som trakk til seg handelsvirksomhet? Lå deler av Erlings flåte i det nåværende havnebasenget i Stavanger – liksom høvdingsetet på Adelsö lå kort vei fra Birka (Da undertegnede sommeren 1999 deltok i en flere timers omvisning på Adelsö og Birka under ledelse av Ambrosiani, forekom ikke sammenligningen å være urimelig for ham. Han har ved flere anledninger siden 1955 besøkt Stavanger.)? Fantest det i det minste et skipsverft som til nå ikke har blitt oppdaget - med håndverkere på plass året rundt for å reparere og holde skipene, våpnene og ”ammunisjonen” (piler) i kampklar stand?

Det nordlige Jæren ser ut til å ha inntatt en sentral posisjon i Rogaland rundt år 1000. Før dette, hadde Avaldsnes vært det militærstrategiske, politiske og økonomiske sentret. Når var det egentlig at Avaldsnes mistet sin overlegne posisjon i Norge? Dette er ennå uvisst. Men dersom man tar ennå en titt på Norgeskartet, er det lett å se de økonomiske begrensningene Avaldsnes hadde. Det var ikke plass til en permanent ekspansjon av jordbruket, noe som igjen ville betydd en egenprodusert opphoping av gods og gull, dvs. ”kapital”. Stavangerområdet var derimot velegnet for en slik jordbrukseksklusjon. Avaldsnes ble sannsynligvis underlagt Stavanger under Erlings styre.⁶⁷ Tåtten om Eindride og Erling i Flatøyboken⁶⁸ støtter denne antagelsen. Den hevder at Erling sendte datteren, Sigrid, til fostring på Avaldsnes. Dette kan ha betydd at han hadde oppnådd en fredelig samarbeidsavtale med høvdingene på Karmøy. Men det trenger ikke bety at de har vært ”begeistret” over å ha kommet inn under Erlings domene.

Erling - Stavanger bys grunnlegger?

I 1951 ble det funnet stolpespor og kulturlag under Stavanger Domkirke – fra ca. år 1000. Er disse stolpehullene bare rester av vanlig bebyggelse, eller røper de fundamentene til en trekirke? Også her må vi avvente nærmere undersøkelser for å finne eventuelle sikre svar. Ut fra andre gamle kirkebygg vet vi at de første kristne kirkene ble bygd opp på gamle hedenske kultplasser og at steinkirker kunne overta plassen til tidligere trekirker. Selv om det har vært ukjent i nesten 1000 år, vet vi i dag at Erling hadde en prest ved navn Algar eller Alfgeir.⁶⁹ På tidlig tusen-tall innebar byggingen og vedlikeholdet av en kirke enorme kostnader. Bare en stormann som Erling hadde råd til det – og han ville vel neppe la andre få konkurrere med seg på dette området. Kirkebygging ville understreke Erlings viktighet som en av de fremste politiske lederne i Norge.

Selv om det ikke finnes noen skriftlige belegg utover kjennskapet til Alfgeir prest, kan vi kanskje tillate oss å antyde at Alfgeir kan ha sådd kimen til Stavangers første ”Europa-orienterte lærdomssete” i Stavanger – rundt en eventuell trekirke der

Domkirken senere ble reist. Alfgeir behersket bevislig skrivekunsten og kunne nok lese og skrive latin. Vi vet ikke om han hadde flere prester ved sin side, men kan heller ikke utelukke den muligheten helt. Muligens gav Alfgeir også utdanning til sønner av rygske stormenn som skulle ut i Europa, om det nå var som handelsmenn eller krigere.

Som en av konkurrentene til politisk overherredømme og Olav Haraldssons motstander, ble det sannsynligvis en uomgjengelig "nødvendighet" for Erling iallfall å etablere Stavanger som et sentrum for den militære og politiske makten sin allerede tidlig på 1020-tallet. På den andre siden kan etableringen av et "bysentrum" ha kommet på banen enda tidligere, muligens som en politisk konsekvens av at svogeren hans, Olav, "grunnla" Nidaros i ca. 997. Erling så seg selv som Olav Tryggvassons likemann, og kanskje til og med viktigere og mer selvstendig enn kongen selv – iallfall på Vestlandet. Derfor ville det ha falt ham naturlig å etablere en slags by. Her kommer sagakildene inn i bildet. Blant historikerne rår det ulike oppfatninger av kildeverdien deres. Særlig når det gjelder Erling Skjalgssons historie tror jeg det er mer holdbarhet i overleveringene enn man vanligvis går ut fra.

Sagaenes kildeverdi vedrørende kunnskap om Erling Skjalgsson

Når det gjelder Erling Skjalgssons livsløp fram til 1028 er vi i en noe heldigere posisjon enn sagaer som går 3 – 400 år bakover i tid fra 1200-tallet. De sagabitene om ham som fremdeles finnes, ble nedskrevet senest 150 år etter hans død. En hel del skriftlig sagamateriale er også gått tapt. For studiet av Erlings liv finnes det noen viktige opplysninger i innledningen til Snorres kongesagaer. I den forteller Snorre at hovedkilden hans var Are Torgilsson Frode (1067-1148). Are Frode var en av de første som nedtegnet de muntlige tradisjonene om Norges historie. Denne nedtegnelsen skjedde altså vel 100 år etter Erlings død, men gikk senere tapt. Are gikk i lære hos en annen kjent islandsk historieforteller, Hall Torarinsson. Hall var født i 995 og døde i 1089 – 94 år gammel. Are levde sammen med Hall fra han var 7 år til han var 21 år, da Hall døde. Vi kan gå ut fra at Hall har vært godt kjent med Erlings historie – i hans egen samtid.

En sentral indikator i den retningen er at en av Erlings venner⁷⁰ var en berømt høvding og politiker på Island: Snorre gøde – som døde i 1031 – og som omtales i en rekke sagaer. To fremstående islendinger som Hall og Snorre har nok kjent hverandre og det er tvilsomt at Snorre gøde har unnlatt å fortelle om sin venn og bekjente Erling. Ifølge *Øyrbyggjasagaen* bodde Snorre en vinter hos Erling på Sola i ungdommen – da Snorre var 14 vintre gammel.⁷¹ Ifølge historikeren P. A. Munchs rimelige beregning hadde Snorre husly hos Erling fra høsten 981 til høsten 982.⁷² Da Snorre døde, var Hall en moden mann på 36 år. Dersom Snorre gøde – mot formodning – ikke skulle ha fortalt Hall om Erling, så har nok Hall selv fått høre om stridene mellom Norges to førende menn i tiden, Erling og Olav. Kontakten mel-

lom norske og islandske skaldere og historiefortellere var ganske intim på denne tiden. Det vil være direkte usannsynlig om Hall ikke hadde dannet seg en nokså klar oppfatning av de to.

Poenget er at den unge Are skrev ned det den aldrende Hall fortalte ham – og her finner vi bindeleddet til den berømte sagaskriveren Snorre Sturlasson. Are ansees fremdeles som en respektabel historiker. Den danske norrønspesialisten Preben Meulengracht Sørensen fremhever at Are kunne benytte seg av hjemmelmenn som hadde personlige minner fra førkristen tid.⁷³ Det innebærer at Are i stor grad bygde på muntlige kilder. Selv om denne kildetypen kan være unøyaktig i sine gjengivelser, har det i moderne tid vist seg at muntlige kilder ofte kan sitte med avgjørende informasjon som ikke blir nedtegnet.⁷⁴

Da Are gjengav det informantene hans fortalte ham, levde han i en tid da muntlig overlevering spilte *en langt større* rolle enn i dagens samfunn. Den tids Norge var mye et skriftløst samfunn. Det betydde at den tids tradisjonsformidlere mye mer enn i dag måtte utvikle og holde vedlike en mest mulig presis hukommelse. Erindringen var et mer pålitelig instrument enn den er for folk flest i dag. Det fantes en rekke minneteknikker som i dag nesten er glemt.⁷⁵ Undertegnede vil gi den danske arkeologen, Lotte Hedeager, rett, når hun påstår: "...det ligger i den muntlige overleverings natur, at den ofte er meget præcis om det væsentlige".⁷⁶

Se bare på stedsnavnenes betydning. I det gamle bondesamfunnet kunne man benytte stedsnavnene som middel til å kontrollere troverdigheten til en person. Ved å spørre hvor en person befant seg ett tidspunkt på dagen og ved å spørre hvilken rute han hadde gått, kunne man finne ut om vedkommende talte sant om hvor han var når. Det gamle samfunnet var så fullt av navn på de minste veistubber og hauger at det mest var uråd å lure den lokalkjente beboeren når han brukte "hjernekartet" sitt. Dessuten var hukommelsen om forfedrene spesielt viktig for høvdingsetter og bønder: Minnet var en retningsviser for hvem som hadde eid hvilke jordområder.⁷⁷

Når det gjelder Erling Skjalgsson kan vi dele kildetypene i to hoveddeler: Den delen som sagaskriverne skrev ned 150 år etter hans død – og samtidskildene, dvs. kilder fra den tiden han levde. Samtidskildene viser at grunninnholdet i fortellingen om Erling bør ansees som faktisk. For det første har vi en av de største runesteinene fra sagatiden: Et kristent kors fra Stavanger.⁷⁸ Innskriften på korset er formet som en nekrolog kort tid etter slaget mot Olav. Dette er en pålitelig kilde fra Erlings samtid, og lyder slik i runologen Aslak Liestøls fortolkning: "Alfgeir prest reiste denne steinen etter Erling, sin herre, som ensom ble sveket ut av aren (løftingen) da han sloss med Olav".⁷⁹ Vi har også andre samtidskilder som peker i samme retning: Skaldekvad – både av Tord Kolbeinsson og Sigvat skald (ca. 995-1045). Knut helle drøfter i stavangerboken sin forhold omkring Erling Skjalgsson og sier: "Sagatradisjonen om hans ætteforhold må regnes som pålitelig".⁸⁰

Fyrstebryllup i Stavangerregionen i år 1000 – et ”bytegn”?

Ut fra de nevnte referansene vil jeg tro at *Flatøybokens* beretning om Olav Tryggvasons opphold på Nord-Jæren sommeren år 1000 i hovedsak er riktig. Her giftet Olav bort søsteren Ingebjørg til Ragar Ulvsson jarl fra Gautland i nåværende Sverige.⁸¹ Vi kan følgelig tillate oss å spørre: Indikerer Olavs bortgiftning av søsteren Ingebjørg via Erling Skjalgsson i Stavangerregionen i år 1000 at Olav samtidig markerte Stavanger som et sentrum à la Nidaros? Et slikt kongelig bryllup ble gjerne brukt til å markere andre begivenheter enn bare selve ekteskapsinngåelse på høyt nivå. Kan Olav Tryggvason ha hatt interesse av å etablere Stavanger som sentrum – som et ledd i stabiliseringen av rikssamlingen sin – som et senter til å forsvare interessene sine gjennom svogeren Erling - ?

Som politiker av rang kunne Erling neppe bare opptre som Olavs ”kjøgemester” i bryllupet. Erling skulle også ha noe igjen for det han hadde investert i denne enestående anledningen til å demonstrere makt for et tallrikt ”publikum” fra storparten av Norge – og deler av nåværende Sverige.

Iallfall - med sentrumsbygging kunne Erling Skjalgsson demonstrere sin politiske betydning og makt. Dersom Erling er Stavanger bys ”grunnlegger”, vil jeg anta at han ville ha lagt etableringen nær opp til tiden da han samarbeidet med Olav Tryggvason. Erling var da selv en bereist, moden og erfaren mann i tredveårsalderen. Gjennom egne ferder var han ganske sikkert klar over hvordan byer ble etablert ute i Europa – og hvilken betydning de hadde i politiske og militære maktspill. Han forstod trolig at en by var et viktig redskap for å kunne kontrollere overskuddet fra jordbruket gjennom toll, avgifter og skatter. Etter år 1000, fremdeles tidlig i 30-årene, visste han at han muligens kunne klare å bygge de nødvendige strukturene for å utvikle et bylignende sentrum. Uansett, den første samtidskilden som nevner Stavanger ved navn, er et skaldekvad datert til 1040-årene – dvs. kort tid etter hans død. Skaldekvadet har vært omdiskutert, men levner liten tvil om at Stavanger var mer enn et geografisk navn på 1040-tallet.⁸²

Spekulasjon blir i en viss grad uunngåelig, dersom man forsøker å rekonstruere denne fortiden. Så lenge leseren tar disse forbeholdene til etterretning, vil man forstå at spekulasjonene ikke må omgjøres til fakta. Av og til vil leseren gjerne andre seg over hvorfor forfatteren tillegger enkelte sagaer autoritet, mens andre faller ut som mindre troverdige. I slike tilfeller er konklusjonene basert på mine egne argumenter og antagelser. Derfor bør leseren overveie slutningene mine nøye før eventuelt nye spekulasjoner skapes.

Oppsummering

Vi har i denne artikkelen beskjeftiget oss med problemet å datere Stavanger som by. Med jubileumsboken fra Stavanger kommune i 1925 fulgte bydefinisjonen Oluf Kolsruds oppfatning av at byfremveksten var knyttet til bispesetet som ble lagt til Stavanger i 1125. I 1975 sluttet Knut Helle seg til denne dateringen av bispesetet. Han skrev at noe rimeligere grunnleggingsår ”er det ikke mulig å finne og feire”.⁸³

I de snart 25 årene som er gått fra 1975, har nye synspunkter på bydannelse og bydefinisjoner kommet til – både fra historikere og arkeologer. Særlig på det arkeologiske området har det vært en rivende utvikling de siste 10-20-årene, dvs. etter at Helle skrev verket sitt. Dessuten har det vært gjennomført forskning, publisering og diskusjon om Erling Skjalgsson.⁸⁴ Disse studiene har bragt fram en hel del ny kunnskap om Stavangerregionen og om dens sentrale forhold til Norge for øvrig rundt 1000-tallet. Det må presiseres at denne sistnevnte forskningen ikke var påbegynt da Helle publiserte sin bok om Stavanger i 1975. Derfor må disse studiene trekkes inn i en eventuell nyvurdering av Stavanger som by.

I denne artikkelen har forfatteren forholdt seg til en rekke av disse nye og gamle oppfatningene av byoppkomst og holdt dem opp mot Erling Skjalgssons tid omkring år 1000. Ut fra skriftlige kilder, samtidskilder og senere kongesagaer – samt sannsynliggjøring og spekulasjon - har undertegnede kommet fram til at en form for sentrums-/bydannelse har foreligget i Stavangerregionen i begynnelsen av 1000-tallet. En kombinasjon av elementer hos arkeologen Axel Christophersen og bydefinisjon i det nye historieverket fra Tano Aschehoug – *Norsk historie 750-1537* - har dannet fundament for undertegnades oppfatning av at Stavanger har hatt en slags bystatus rundt år 1000:

1. *Immaterielle kriterier* (A. Christophersen): Den politiske maktkampen i Norge ved slutten av 900-tallet og ut i første del av 1000-tallet som bydannende faktor. Erling som overregional leder og med interesse av å bevare egen overregional maktposisjon på Vestlandet.
2. *Funksjonelle kriterier* (*Norsk historie 750-1537*):
 - a) ”Stavanger” som ”sentrum i forhold til omland”
 - b) ”i kulturell forstand gjerne i form av kultsted” (Stavanger som kirkelig sentrum for Erlings lederfunksjon lokalt og på Vestlandet)
 - c) ”Stavanger” som ”knutepunkt for handel og varebytte”
 - d) ”administrative eller rettslige særtrekk” (Erlings lederfunksjon i ”Stavanger” for Vestlandet, Rogaland – og spesielt for Nord-Jæren)

3. *Strukturelt kriterium* (Norsk historie 750-1537):

- a) "Stavanger" med "tettbebyggelse og konsentrert befolkning" på bl.a. Hundvåg – Skeie/Husabø. Denne hypotesen understøttes av at skipreidene i området var så små i utstrekning sammenlignet med landets øvrige skipreider

Hvis vi veier disse tre hovedfaktorene opp mot hverandre er det vanskelig å avstå fra en nyvurdering av Stavangers alder.

Konklusjon

Vi må altså erkjenne at vi fremdeles ikke har sikre, seriøse vitenskapelige data som kan endre den tradisjonelle bydateringen i Stavanger til 1100-tallet. Det offisielle året, 1125, er dessuten et valgt år. En ny datering kan også velges...

Skal en nydatering ut fra tradisjonelle kriterier foretas, må vi først arbeide for å få snarlige arkeologiske utgravninger i samsvar med den arkeologiske tilstandsrapporten som Arnvid Lillehammer⁸⁵ la fram våren 1998.⁸⁶ Deretter kan en eventuell nyvurdering foretas. I tillegg til forslaget fra Lillehammer bør det gjøres undersjøiske arkeologiske undersøkelser (i Stavangers ulike havnebassenger) med helt moderne utstyr. Et lignende prosjekt i gang i Trondheim.

En annen vei å gå med henblikk på ny datering er å benytte innfallsvinkelen som Axel Christophersen har innført for bydanning: Immaterielle forhold – ut fra den politiske maktkampproblematikken i Skandinavia rundt år 1000. Problemet med Christophersens synspunkt er at han utelukker den tradisjonelle og pragmatiske oppfatningen av ordet by, slik byfeiringen i Trondheim og Oslo indikerer. Likevel må det sees som et fremskritt i diskusjonen om bydannelse at Christophersen så sterkt vektlegger immaterielle elementer: De politiske faktorene i bydanningsprosessen. Da kommer også Stavanger fram i lyset på en tydeligere måte enn tidligere.

Vi merker oss for øvrig at forfatteren av byavsnittet i det nye Tano Aschehoug-verket skriver: "Mangel på skriftlig kildemateriale og manglende arkeologiske utgravninger gjør at vi foreløpig ikke har noen god forståelse av byutviklingen i Norge før 1000-tallet..."⁸⁷ Når det tenkes på byfremmede faktorer fremhever forfatteren at det er "enkelte områder som peker seg ut som interessante når det gjelder mulig tidlige sentrumsdannelser, blant andre Stavangerområdet, Trøndelag, Mjøsdistriktet og Vestfold"⁸⁸.

Velger vi å se Christophersens vektlegging av de politiske faktorene som helt avgjørende – og trekker inn bydefinisjonen fra det nye historieverket fra Tano Aschehoug, synes det meget sannsynlig at Stavanger kan tidfestes som en slags by rundt år 1000 iallfall på linje med Oslo og Trondheim. Undertegnede vurderinger i denne artikkelen – rundt Erling Skjalgssons mulige rolle i Gulatingsområdet, Rogaland og Stavangerregionen 996-1028 – politisk, administrativt, juridisk, økonomisk – ja, kanskje dessuten religiøst – peker også i denne retningen.

Enda et alternativ til å forholde seg til et eventuelt nytt byjubileum i Stavanger – er å be om et utspill fra de kommunale og politiske miljøene i Stavanger, jfr. Trondheim. Her bestemte kommunen, ikke forskningsmiljøene, at årstallet for bygrunnleggelsen skulle være og forbli 997. Fra det arkeologiske miljøet har det til og med vært mot-

stand mot dateringen til år 997. Etter nye arkeologiske funn i Trondheim sentrum har ordføreren, ikke forskningsmiljøene, gått ut og forkynt at Trondheim til og med er 2000 år. Ordfører Anne Kathrine Slungård sa i et intervju med Aftenposten i mai i år at hun først skulle ta seg en kopp kaffe og deretter "sende en hilsen til min ordførerkollega Simonsen i Oslo og si: "Hei, Per Ditlef. Lillebror."⁸⁹

Oslo kommune – vel og merke et dansk⁹⁰ område for 1000 år siden – har bestemt seg for at byen ble dannet i år 1000. I Oslos nokså ferske "offisielle" historieverk er fagforfatterne, derimot, meget forsiktige med å datere bydannelsen.⁹¹ Men i samband med det nye byjubileet heter det i en kombinert plakat/introduksjonsbrosjyre fra kommunen: "I 1950 feiret Oslo sine 900 år, basert på hva Snorre Sturlason skrev i "Heimskringla". Nyere arkeologiske undersøkelser viser at det allerede rundt år 1000 var bebyggelse der Sørenga ligger i dag. Bystyret har etter råd fra historikerne besluttet at feiringen av tusenårsjubileet skal skje i år 2000".⁹²

Heller ikke i Oslo har forskningsmiljøene markert noen faglig enstemmig tilslutning til dette tiltaket. Vi finner ikke referanser til nye forskningspublikasjoner, kun en ensom formulering på anonymt, kryptisk vis: "...etter råd fra historikerne". Jeg spør: Fra hvem? Fra et enstemmig eller en del av forskningsmiljøet/ene? Ut fra hvilke forskningsverker? Eller ut fra hovedstadens eventuelle politiske motiv for å sette seg selv på kartet i forhold til regionene ellers i landet?

Jeg er av den oppfatning at verken Trondheim eller Oslo har mer tungtslående argumenter for 1000-årsjubileum enn Stavanger. De to større byene har riktignok en frimodighet på feltet. Er det den gamle stavangerske beskjedenhet som hindrer Stavanger i markere et jubileum knyttet til tiden omkring år 1000? Ut fra de momentene jeg her har lagt fram – tror undertegnede at Stavanger ikke trenger engste seg for å regne f. eks. år 1000-03 som "bydanningsår" – sett med moderne briller – og i samsvar med tidligere norsk praksis.

Men hvorfor vedvarte ikke Stavanger å utvikle seg som et viktig bysentrum etter Erlings død i år 1028? Erlings fall førte til at ikke bare Stavangerregionen, men hele Vestlandet, tapte sin tidligere sentrale politiske betydning i Norge. I Stavangerregionen lå Vestlandets ubestridte og mest norske "hovedstad" fra 996-1028. De nye riksstyrene etter Olav Tryggvason hadde ikke behov for Stavangerområdet som et sentrum. Rent rikspolitiske vurderinger er muligens årsak til at Stavangers byutvikling gikk i stå for en stund etter Erlings død i 1028, ja, til og med kanskje bevisst ble hemmet. Sentralkongemakten kan ha fryktet at "bystatus" for Stavanger ville reorganisere vestlandsk "separatisme".

Hadde derimot Erling Skjalgsson overlevd slaget i Soknasundet i 1028 hadde byutviklingen trolig skutt fart – med Stavangerområdet som et fortsatt viktig politisk sentrum i Norge. Kanskje Norges hovedstad hadde blitt liggende her, iallfall for en

stund. Hovedstader har skiftet i mange land opp gjennom tidene, også i Norge. Det ligger ikke noe usannsynlig eller unormalt i at Stavanger "fikk" et tilbakeslag i sin byutvikling. Noe lignende skjedde på slutten av 1600-tallet. Da fratok kongemakten Stavanger byprivilegiene – for en tid. Den perioden førte til en lang stagnasjonsperiode for byen.

Flere interesser krysser hverandre i spørsmålet om tidfesting av en bydannelse, jfr. de forannevnte skiftende og rivaliserende bydefinisjonene (se også i sluttnotene). Én ting er de ulike faglige sidene ved dette problemet. Arkeologer og historikere vil neppe kunne enes om noen ny datering, med mindre oppsiktsvekkende arkeologiske funn blir gjort. Dersom man venter faglig samstemmighet i saken, vil man nok måtte vente forgjeves, jfr. hvordan fagfolk i Trondheim strides om datering av byens tilblivelse. Et annet moment er å gjøre Erling Skjalgsson til det første identifiserbare ikon for oppkomsten av byen Stavanger. Et tredje moment bør nevnes: Stavanger vil med ny datering til begynnelsen av 1000-tallet fremstå som et tidlig middelaldersentrum – og et vikingsentrum – i en europeisk kultursammenheng.

Referanser

Avdøde historikere har fått oppført fødsels- og dødsår i klammer, enten i hovedteksten eller i referansene.

¹ Knut Helle, *Stavanger fra våg til by*, Stavanger 1975: 38

² Ibid: 85.

³ Oluf Kolsrud, *Stavanger bispestol, Stavanger 1125-1425-1925*, utgitt av Stavanger kommune, Jan Petersen (Red.), Stavanger 1925: 40. For Kolsrud synes bydefinisjon primært å være knyttet til et kirkelig senter, Stavanger bispesete som han plasserer til året 1125. Han skriver om Stavanger, samme side: "Ved det nye bispesæte vokste litt om senn en by frem, og derfor er det mere enn noget andet bispestolen som har skapt byen Stavanger; men den vokste langsomt og utviklet seg fra å være en kirkelig stad til å bli en kjøpstad".

⁴ K. Helle, op. cit. 1975: 53.

⁵ Ibid: 73.

⁶ K. Helle, *Da Rogaland var Rygjafylket, Fra Vistehola til Ekofisk*, Edgar Hovland/Hans Eyvind Næss (Redaktører), bd. 1, Stavanger 1987: 99

⁷ K. Helle, op. cit. 1975: 74.

⁸ Ibid: 79.

⁹ Se f. eks. Axel Christophersen, *Mot syntesen* (kapittel 7), A. Christophersen/Sæbjørg Walaker Nordeide (Redaktører), *Kaupangen ved Nidelva*, Riksantikvarens skrifter nr. 7, Trondheim 1994: 274-80

¹⁰ A. Christophersen, *Opprinnelsen til våre eldste byer*, *Middelalderforum*, Oslo, 2/1996: 3.

¹¹ K. Helle, op. cit. 1987: 99-100 - "Med by mener vi noe mer enn et sesongpreget samlingssted: et fast bosatt tettsted med en flersidig sentrumsfunksjon for omlandet. I annen halvpart av 1100-årene, da Svithunskatedralen var reist og bispesetet hadde virket en tid, ser vi tegn til at folk i samtiden tok til å oppfatte Stavanger som "by"."

¹² A. Christophersen, op. cit. 1996: 4.

¹³ Jørn Sandnes, *Hellig-Olavs by, Trondheim – Olavs by i tusen år*, J. Sandnes (Redaktør), Trondheim 1992: 12.

¹⁴ A. Christophersen og Terje Brattli i *Spor*, Trondheim, 2/1998. Se også A. Christophersen, *Fra Nidarnes til Nidaros*, *Spor*, Trondheim, 1/1997: 8-12.

¹⁵ Ibid: 10.

¹⁶ **FAKTAARK- Oslo 1000 år – jubileumskonsept, udatert konsept**, Oslo 1998/99: 1.

¹⁷ Ole Georg Moseng, Erik Oppsahl, Gunnar I. Pettersen og Erling Sandmo (Forfattere), *Norsk historie 750-1537*, Oslo 1999: 93.

- ¹⁸ Se bl.a. Narve Bjørgo, *Makt og avmakt, Selvstendighet og union – Fra middelalderen og til 1905*, Norsk utenrikspolitikk historie, bd. 1, Oslo 1995.
- ¹⁹ Alexander Bugge (1870-1929), *Vesterlandenes indflydelse paa nordboernes og særlig nordmændernes ydre kultur, levesæt og samfundsforhold i vikingetiden*, Christiania 1905: 204.
- ²⁰ Jfr. A. W. Brøgger (1884-1951), *Stavangers historie i middelalderen*, Stavanger 1914: 2. Her angir Brøgger også en egen bydefinisjon: "Det som berettiger til at kalde de norske byene for anlagte, er at kongen har eidd grunden i byen og leiet den ut til borgerne".
- ²¹ Claus Krag, *De eldste norske byene*, Vestfoldminne 1997, Tønsberg 1998: 45.
- ²² Sitert etter Kalle Sognnes, *Trondheimen før Nidaros*, *Historisk Tidsskrift*: 333.
- ²³ Björn Ambrosiani/ Bo. G. Erikson, *Birka – Vikingastaden*, bd. 5, Stockholm 1997: 70.
- ²⁴ Se f. eks. Torgrim Titlestad, *Kampen om Nordvegen*, Stavanger/Bergen 1996: 79-80.
- ²⁵ Kåre Lunden, *Økonomi og samfunn – Synspunkt på økonomisk historie*, Oslo 1988: 88.
- ²⁶ P. Sawyer, *The early development of towns in north-west Europe*, Vestfoldminne, Tønsberg 1998: 32.
- ²⁷ N. J. Higham, *The Kingdom of Northumbria AD 350-1100*, Gloucestershire 1993: 176.
- ²⁸ A. Christophersen, *Hvilke byer? Tanker om byutviklingen i Norge i middelalderen*, *Meta – medeltidsarkeologisk tidsskrift*, 4/1997: 9.
- ²⁹ A. Bugge, *Vikingerne – Billeder fra vore forfædres liv*, København/Kristiania 1906: 202.
- ³⁰ Dorothy Whitelock, *The Anglo—Saxon Chronicle – a revised translation with commentaries*, London 1961: 83.
- ³¹ A. Christophersen, op. cit. *Middelalderforum*, 1998: 5.
- ³² Jan Hendrich Lexow, *Omkring Erling Skjalgssons minnekors, Frå haug og heiðni*, 1/1992.
- ³³ Se K. Helle, op. cit. 1975: 65.
- ³⁴ Ibid.
- ³⁵ Se Arnvid Lillehammer, *Om forprosjektet mellomalderbyen Stavanger – Spørsmålet om Stavanger bys grunnleggelse*, Rapport frå Arkeologisk museum i Stavanger, Stavanger 1998.
- ³⁶ *Soga om Øyrbyggene*, oversatt av Jostein Høgetveit, Oslo 1939: 21.
- ³⁷ Fritjov Birkeli, *Norske steinkors i tidlig middelalder*, trykt doktoravhandling, Oslo 1973: 247.
- ³⁸ K. Helle, op. cit. 1975: 75.

- ³⁹ Snorre Sturlasson, **Kongesoger**, oversatt av Steinar Schjøtt, revidert utg. ved Rolv Thesen og Sigmund Moren, Oslo 1964: 135.
- ⁴⁰ Ibid: 129.
- ⁴¹ K. Helle, op. cit. 1975: 136.
- ⁴² Thorolf Rafto, **Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra viking-tid til reformasjonstid**, Oslo 1959: 366.
- ⁴³ P. Sawyer, op. cit. Tønsberg 1998: 36.
- ⁴⁴ F. Stenton, **Anglo-Saxon England**, London 1943: 541. Optrykk, London 1998.
- ⁴⁵ Ibid: 541-42.
- ⁴⁶ Per Sveaas Andersen, **Samlingen av Norge og kristningen av landet 800-1030**, Oslo 1977: 244.
- ⁴⁷ A. Bugge, op. cit. 1905: 186-87.
- ⁴⁸ K. Helle, op. cit. 1975: 52-53.
- ⁴⁹ Ibid: 53.
- ⁵⁰ Bente Magnus, **Birka**, nr 2 i Svenska kulturminnen, Riksantikvarieämbetet, Stockholm 1999: 26.
- ⁵¹ Johannes Elgvin, **En by i kamp – Stavanger bys historie 1536-1814**, Stavanger 1956: 5. Elgvin omhandler her Stavangers historie i tidlig middelalder.
- ⁵² Ibid.
- ⁵³ Ibid.
- ⁵⁴ Birger Lindanger, **Soga om Sola og Madla**, Stavanger 1980: 191.
- ⁵⁵ K. Lunden, op. cit: 42.
- ⁵⁶ Mathias Bäck, **No Island is a Society, Visions of the Past – Trends and Traditions in Swedish Archaeology**, Hans Andersson, Peter Carelli, Lars Ersgård (Redaktører), Lund 1997: 135.
- ⁵⁷ Richard Hodges, **Dark Age Economics – The origins of towns and trade AD 600-1000**, London 1989: 183.
- ⁵⁸ Åke Hyenstrand, **Lejonet, draken och korset – Sverige 500-1000**, Lund 1996: 82.
- ⁵⁹ S. Sturlasson, op. cit: 215.
- ⁶⁰ D. Whitelock, op. cit: 86.
- ⁶¹ Se ellers F. Stenton, op. cit: 380.
- ⁶² Ibid: 380-83.
- ⁶³ Tore Iversen, **Jordleie, patroner og klienter før høymiddelalderens leilendingsvesen i Norge**, *Heimen*, 2/1996: 152. Artikkelen er et debattinnlegg.
- ⁶⁴ Ole Steinar Tøtlandsmo, **Litt om politikk for 1000 år siden**, Sola 1996: 14.
- ⁶⁵ Ibid: 15.
- ⁶⁶ S. Sturlasson, op. cit: 216.
- ⁶⁷ Johan Schreiner, **Olav den Hellige og Norges samling**, Trondheim 1929: 72.
- ⁶⁸ Se T. Titlestad/Jan Ragnar Hagland, **Tåtten om Eindride og Erling**, Stavanger 1998.

- ⁶⁹ Navnet Alfgeir er det samme som det engelske navnet Algar, som er funnet ved Whitby, Gillian Fellow Jensen, *Scandinavian Personal Names in Lincolnshire and Yorkshire*, København 1968: 6-7.
- ⁷⁰ Soga om Øyrbyggene, overs. av Jostein Høgetveit, Oslo 1939: 21.
- ⁷¹ Ibid.
- ⁷² Peter Andreas Munch, *Det norske folks historie*, nyutg. bd. III, Oslo 1941: 154.
- ⁷³ Preben Meluengracht Sørensen, *Fortællinger og ære – Studier i islændingsagaerne*, trykt doktoravhandling, Oslo 1993: 80.
- ⁷⁴ T. Titlestad, Metodiske problem ved bruk av munnlege kjelder i studiet av kommunismens historie, *Arbeiderhistorie* 1997, Oslo 1997: 159-76. Artikkelen er bygd på forelesning til dr. philos-graden ved Universitetet i Bergen 1996.
- ⁷⁵ Francis A. Yates, *The Art of Memory*, London 1996.
- ⁷⁶ Lotte Hedeager, "Scandza", *Nordsjøen – handel, religion og politikk*, Jens Flemming Krøger (Red.), Karmøyseminaret 1994 og 1995, Stavanger 1996: 12.
- ⁷⁷ Frans-Arne Stylegar, *Stavkirke og muntlig kultur*, *Fortidsminneforeningens Årbok* 1998, Oslo 1998: 143-44.
- ⁷⁸ Aslak Liestøl, *Stavanger III, Norges innskrifter med de yngre runer*, Magnus Olsen (Red.), bd. III, Oslo 1954: 245-52 (Se også Egil Henriksen, *Runekorset*, *Stavanger Museums årbok*, Stavanger 1996: 69-80).
- ⁷⁹ Ibid: 253. Liestøl har fortolket teksten, et par av partiene på steinen er nesten utvasket av tidens tann, som, f.eks. Alfgeir; her er kun Al helt klar, det samme gjelder f.eks. fortolkningen av aren.
- ⁸⁰ K. Helle, op. cit. 1975: 76
- ⁸¹ *Flateyrbok – En samling af Norske Sagaer med indskudte mindre fortællinger*, bd. 1, Christiania 1860, Capitulum 70.
- ⁸² Hallvard Tveiten, *Norrøne skaldekvad*, Oslo 1942: 143.
- ⁸³ K. Helle, op. cit. 1975: 52.
- ⁸⁴ Se f. eks. O. S. Tøtlandsmo, *Før Norge ble Norge – Politiske forhold på Sørvestlandet i vikingtid*, Sola 1996, og T. Titlestad, op. cit. 1996.
- ⁸⁵ Arnvid Lillehammer tiltrådte som førstemanuensis i historie ved Høgskolen i Stavanger høsten 1998.
Etter initiativ fra tidligere fylkesordfører Lars Vaage, direktør for Arkeologisk Museum, professor Bjørn Myhre – og undertegnede, 1.9.1997 – til ordfører Leif Johan Sevland. Sevland satte 22.10.1999 i gang en prosess for å få en tilstandsrapport om arkeologisk kunnskap.
- ⁸⁷ Ole Georg Moseng m.fl, op. cit. 1999: 94.
- ⁸⁸ Ibid.
- ⁸⁹ *Aftenposten*, 30.5.1999: "Trondheim er blitt 2000 år".
- ⁹⁰ Arnved Nedkvitne og Per G. Norseng, *Byen under Eikaberg*, *Oslo bys historie*, bd. 1, Oslo 1994: 37 - "I flere årtier før kongstia hans (Olav Tryggvasons, TT)

og i de første årene etterpå var Viken mest under dansk innflytelse. Kan det i stedet ha vært dansk kongemakt som stod bak det tidlige kristne sentret i Oslo?"

⁹¹ Ibid: 22 – "Helst går både tettstedsutviklingen (uth. v/TT) og kirkestedet tilbake til omkring år 1000, kanskje enda noe lenger".

⁹² Sett dine spor på byen, forord ved Per Ditlev-Simonsen, ordfører og styreleder, Gro Balas, jubileumsdirektør, Oslo, udatert – 1998/99.